

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ MGR ANNY MARII KULPY PT. „SYMBOLICZNE ZNACZENIA ZABYTKOWYCH DEWIZEK A SEMIOTYCZNE PRZEMIANY KULTURY” NAPISANEJ POD KIERUNKIEM DR HAB. BEATY BIGAJ-ZWONEK, PROF. UIK ORAZ PROMOTORA POMOCNICZEGO DR BOGUMIŁA STRĄCZKA

Przedstawiona mi do recenzji rozprawa doktorska mgr Anny Marii Kulpy pt. „Symboliczne znaczenia zabytkowych dewizek a semiotyczne przemiany kultury” dotyczy zagadnień rzadko podejmowanych w piśmiennictwie naukowym, czyli fenomenu dewizek – specyficznego typu biżuterii łączącego człowieka i rozmaite artefakty kultury materialnej służące mierzeniu czasu. Praca została napisana pod kierunkiem dr hab. Beaty Bigaj-Zwonek, profesorki Uniwersytetu Ignatianum i promotora pomocniczego dr Bogumiła Strączka z tego samego uniwersytetu.

Jako cel pracy Autorka postawiła sobie uzupełnienie luki w wiedzy dotyczącej symbolicznego postrzegania dewizek w przeszłej, ale i we współczesnej kulturze. Analizowany w dysertacji okres obejmuje wieki od XV i XVI do połowy wieku XX, co pokazuje że mamy do czynienia z solidnym projektem uwzględniającym struktury długiego trwania tego artefaktu i związaną z nim symbolikę. Sytuuje to pracę doktorską w nurcie badań nad dawnym dziedzictwem kulturowym i trwałością pewnych jego zjawisk w kulturze współczesnej. Doktorantka wyszła z założenia, że przedmiot jakim są dewizki należy potraktować jako swoisty tekst kultury, który podlega interpretacji w kontekstach czasowo-przestrzennych. Aby go zrozumieć, warto wziąć pod uwagę zarówno środowisko, w jakim funkcjonował oraz czas i przestrzeń, w których powstawał i był używany. Anna Maria Kulpa słusznie zauważa, że artefakty jakim były dewizki funkcjonowały w swoistej semiosferze, a jej odczytanie możliwe jest na różnych poziomach i pozwala wnikać w świat ludzkich wyobrażeń, tożsamości, osobowości, estetyki i obrzędowości. Przystępując do realizacji tematu, Doktorantka postawiła sobie też inne cele naukowe, jakimi były: wyjaśnienie genezy dewizek, opis poszczególnych elementów, zaprezentowanie ich typologii, stylów artystycznych, symboli w nich używanych, jak i kontekstów ich funkcjonowania w kulturze. Jeszcze innym celem było stworzenie pierwszego interdyscyplinarnego opracowania dewizek oraz odczytanie symbolicznych

znaczeń z nimi związanych. W ten sposób Doktorantka zakresliła szeroki plan badawczy, ujmujący dewizki z wielu perspektyw badawczych, co sytuuje pracę na pograniczu różnych dyscyplin naukowych, a tym nauk o kulturze, historii sztuki, etnografii i antropologii społeczno-kulturowej, socjologii, jak również heritologii i *memory studies*. Mimo tak szerokiego i interdyscyplinarnego podejścia do tematu, mogącego budzić wątpliwości co do możliwości realizacji projektu, warto już na wstępie zaznaczyć, że stawiane cele udało się Doktorantce zrealizować w pełni, a zawarte w pracy rozważania są i pozostaną na lata cennym interdyscyplinarnym źródłem i opracowaniem dla badaczy z wielu dyscyplin naukowych.

Praca składa się z siedmiu części, liczy 520 stron, w tym wstęp oraz pięć rozdziałów. W zakończeniu, które traktuję jako siódmą część pracy doktorskiej, Doktorantka opracowała słownik pojęć związanych z tematyką dewizek i ich typologią, w którym zawarła także materiał ikonograficzny składający się z 89 przedstawień ikonograficznych, co nadaje pracy wymiaru porządkującego, pozwala też jasno zorientować się w zawłościach tematu. Pracę kończy obszerna bibliografia przedmiotu, uwzględniająca publikacje w języku polskim oraz kilku językach zagranicznych.

Pierwszą część dysertacji tworzy obszerny wstęp, w którym Doktorantka zawarła opis przedmiotu i celu badań, uzasadnienie wyboru tematyki badawczej, stan badań i materiał źródłowy, a także przybliżyła metody badawcze. W tej części znalazł się także opis problematyki związanej z dewizkami, jak również literatury przedmiotu stanowiącej podstawę teoretyczną i źródłową dla pracy Autorki doktoratu. Warto zauważyć, że mgr Anna Maria Kulpa korzysta tu zarówno z najważniejszych opracowań tematu, jak i prac mniej znanych, rzadziej przywoływanych w bibliografiach naukowych, które pieczołowicie odszukała podczas kwerend źródłowych prowadzonych w różnych ośrodkach. Dostrzegając różnorodność opracowań dotyczących podjętego tematu, Doktorantka zauważyła lukę dotyczącą całościowego, ujednoczonego opracowania kulturowego dziedzictwa kulturowego dewizek. Podkreśla, że materiał zbierany do analizy powstał na podstawie własnych kwerend prowadzonych w Europie i USA, w tym w instytucjach kultury – przede wszystkim w muzeach, które posiadają w swoich zbiorach kolekcje dewizek.

Następnie struktura pracy obejmuje pięć rozdziałów dotyczących dewizek. Część pierwsza pracy doktorskiej (rozdział 1) to obszerne omówienie historii przenośnych zegarków i na tym tle dewizek, jako elementów do nich przynależnych, praktycznie nierozłącznych. Jako czas pojawienia się zjawiska dewizek Autorka doktoratu przyjmuje wieki XV- XVI, kiedy to mamy do czynienia z powstaniem przenośnych zegarków w kręgu kultur romańskich. Następnie Doktorantka dzieli ich historię na 3 okresy: protodewizki, stanowiące zapowiedź przyszłego, rozwiniętego już zwyczaju łączenia tego artefaktu z zegarkami, przynależne do wieków od XV i XVI do połowy XVIII; dewizki właściwe, stanowiące zwyczajowy element modowy wieków XVIII i XIX oraz dewizki schyłkowe, funkcjonujące w początkach XX wieku i zanikające na wskutek przemian społeczno-kulturowych aż do II wojny światowej. Każdy z tych okresów analizowany jest poprzez konkretne przykłady artefaktów pochodzących z różnych krajów i regionów kulturowych. Wiele tego typu przykładów zostało uwiecznionych na portretach osobistości wyższych sfer, stąd też możliwość ich ikonograficznej analizy. Doktorantka słusznie stwierdza, że dewizka stanowi element biżuterii o złożonej funkcji i znaczeniach – podobnie jak zegarek była wykonywana początkowo z drogich materiałów, ukazujących status i tożsamość właściciela. Dostrzega różnorodność typów dewizek przypadających na te wszystkie okresy, analizuje także fundatorów dewizek – przywołuje konkretne nazwiska, warsztaty, ośrodki wytwórcze, jak i odbiorców dla których powstawały i w kręgu których funkcjonowały. Podkreśla, że dewizki przeszły długą drogę rozwoju stając się współcześnie przede wszystkim obiektami muzealnymi, śledzi także ich XX-wieczne przeobrażenia. Tę część pracy zawiera też własną definicję dewizki (redefinicji) Autorki pracy, za którą uważa ona wyrób biżuteryjny – element stroju lub ciała – wykonywany w różnej technice i z różnych materiałów, związany z powstaniem zegarków przenośnych, z czasem ozdabiany zarówno pod względem tożsamości, jak i estetyki, na przestrzeni lat wykształcający wiele rodzajów i form. Ta ogólna definicja dobrze koresponduje z cechami i funkcjami przedmiotu, uwzględnia też jego zmienność na przestrzeni wieków.

W kolejnej części dysertacji (rozdział drugi) Doktorantka dokonuje typologii i systematyki dewizek podkreślając, że składają się one zazwyczaj z kilku podstawowych

elementów determinujących właściciela i przedmiot. Zasadniczy trzon tworzyły tu łańcuszek i zakończenia (zapięcia), którym nadawano różne kształty. Wykonywano je też z różnorodnych materiałów, w zależności od majątności fundatorów. Tworzy to kolekcję prawdziwych dzieł sztuki, ale i artefaktów mniej wartościowych pod względem ekonomicznym, co nie znaczy jednak, że pod względem symbolicznym. Na podstawie odnalezionych źródeł Doktorantka wyróżnia kilka grup i typów dewizek, a każdą z nich szczegółowo opisuje, często uzupełniając materiałem ikonograficznym. To wartościowa część pracy, porządkująca trudny źródłowy materiał, wprowadzająca kategorie podziału. Rozważania kończy opisanie najważniejszych światowych kolekcji zabytkowych dewizek, które Autorka pracy poznała podczas kwerend prowadzonych w różnych instytucjach muzealnych w USA oraz w Europie, w tym w Wielkiej Brytanii, Francji i w Polsce.

Rozdział trzeci to analiza kulturowego i społecznego wymiaru dewizki – Doktorantka analizuje ją w powiązaniu z innymi przejawami kultury materialnej poszczególnych epok. Interesuje ją też dewizka w kontekście historii zmieniającej się mody w różnych regionach europejskich – pod uwagę bierze tu płeć, status społeczny, strój określonych grup społecznych, zawodowych, religijnych. Za Rolandem Barthesem traktuje dewizkę jak „duszę stroju” – omawiając trendy noszenia strojów różnych płci w poszczególnych epokach i kręgów kulturowych, pokazuje jak w tym niepozornym, można rzecz wręcz niewiele znaczącym elemencie stroju, jakim są dewizki, odzwierciedlały się kulturowe wzorce społeczne i ukryte wymiary kultury. Istotą tych rozważań jest pokazanie, że nie było dewizek wolnych od trendów kulturowych – reagowały one na idee zawarte w świecie mody stając się jej dopełnieniem, ale i – w momentach gdy panował większy rygorystyczny modowy – elementem swobody, wnoszącym nowy powiew świeżości. Doktorantka śledzi też kształt dewizek w różnego typu obrzędowości – zarówno rodzinnej, jak i związanej z okresami historycznymi Rzeczypospolitej. Bardzo ciekawy jest tu przykład dewizek funkcjonujących w okresach zaborów jako symbol patriotycznej postawy i przeciwstawiania się zaborcom przez Polaków. Podobnie, przykłady wykorzystywania dewizek w świecie mody kobiecej jako symboli procesu ich emancypacji, pokazuje wrażliwość Autorki pracy na odczytywanie zmienności kulturowej tego przedmiotu.

Czwarta część pracy (rozdział czwarty) dotyczy stylu i ornamentu dewizki w kontekstach zmieniającej się kultury. Dewizki, traktowane przez Doktorantkę jako

nośniki określonych znaczeń, wpisanych w głębokie konteksty kulturowe, stawały się reprezentantami tematów angażujących społeczeństwo i jego kulturę w każdym czasie historycznym. Anna Maria Kulpa pokazuje, jak w tym niepozornym przedmiocie zawarta była gotowość do nowego użycia i tworzenia nowej sfery znaczeń związanej z historią i kulturą, a także zmieniającymi się potrzebami społeczeństwa. Dewizka stawała się też symbolem z różnych obszarów kultury i przyrody – florystycznym, zoomorficznym, antropomorficznym, literackim, abstrakcyjnym, religijnym, mitologicznym czy politycznym. Oznaczała widzialne i jak każdy symbol – używając tu słów Paula Ricoeura – odsyłała do niewidzialnego. Jej analiza pokazuje też, jak człowiek używa rzeczy, w jakie wchodzi z nimi relacje budując swoją przestrzeń i swój image. Używając grawer i malunku twórcy dewizek wyczarowywali na niej świat potrzeb, emocji i wydarzeń związanych z osobistym lub zbiorowym życiem człowieka. Podobne role pełniła barwa – stawała się nośnikiem znaczeń zbiorowych i indywidualnych upodobań, mogła nieść treści ważne i symboliczne, odczytywane w kontekstach epoki.

Rozdział piąty, ostatni dysertacji, to odkrywanie funkcji i symboliki dewizki w zmiennych kontekstach historyczno-kulturowych. Umieszczany na peryferiach zjawisk kulturowych, przedmiot ten stawał się często wizytówką i znakiem rozpoznawczym, z którym łączyły się postawy, wartości kultury i elementy kontr-kulturowe. Anna Maria Kulpa skupia się tu na ukazaniu nie tylko to, co człowiek stworzył, ale jak to nosił, jaki miał stosunek do czaso-przestrzeni i z jakimi wyobrażeniami to łączył. Dewizki stawały się raz przedmiotami afirmacji, raz odrzucenia, tajemnicy, majętności, estetyki i dekoracji, symbolem tożsamości człowieka i tego, co dla niego ważne.

Ostatnia część pracy doktorskiej to słownik najważniejszych pojęć występujących w tekście. Jest to ważna i wartościowa część pracy, porządkująca ogrom materiału w niej występującego, wyjaśniająca terminy, typy dewizek, połączona z materiałem ikonograficznym, umożliwiającą odwołanie się do nich w trakcie lektury.

Ocena merytoryczna i formalna pracy doktorskiej

Praca doktorska mgr Anny Marii Kulpy należy do prac o dużej wartości merytorycznej. Niewątpliwie, mocną stroną dysertacji doktorskiej mgr Anny Marii Kulpy jest wniesienie do rozważań naukowych tematów marginalnych związanych z europejskim dziedzictwem kulturowym, nierzadko zapomnianych i

nie często przywoływanych we współczesnych naukach o kulturze. Marginalia stanowią tematykę trudną, wymagającą uważnego namysłu, umiejętności grasowania na marginesach różnych dyscyplin naukowych, interdyscyplinarnego spojrzenia i specyficznej metodologii. Podjęty przez Annę Marię Kulpę temat do takich należy i trzeba wyraźnie zaznaczyć, że Doktorantce udało się go zrealizować na wysokim poziomie. W dysertacji otrzymujemy wielowątkowy, głęboki obraz problematyki dewizek, ukazujący ich typologię, funkcje i sieci znaczeń, w jakie były one wplatane. Badaczka pokazała jak silny i wpisany w całą sferę rozumienia świata był to związek – dewizki pełniły w nim rolę semiotyczną, stawały się artefaktami obrazującymi wielość znaczeń historyczno-kulturowo-społecznych. Wybór tematyki przy jednoczesnym uwzględnieniu modeli kategoryzacji przekonuje co do słuszności założeń metodologicznych i przyczynia się do wieloaspektowego ukazania świata wyobrażeń, z jednoczesnym zaznaczeniem podobieństw i różnic wynikających z położenia, wyznania, jak również z odmiennych treści tu napływających. Badaczka korzysta tu z najlepszych narzędzi teoretycznych i metodologicznych, w pełni adekwatnych do tematu, które powodują, że może dostrzegać złożoność relacji ludzi i rzeczy, starając się ukazać ich symboliczne związki. W wyniku tego obraz dewizek, jaki przedstawia, jest wielostronny, uwzględniający wizje świata ludzi żyjących w różnych sferach i epokach. Dużą zaletą pracy jest pokazanie trwałości, ale i przeobrażeń dokonujących się w kulturze XX wieku. Pozwala to dostrzec charakterystyczne wątki i motywy badanej wizji świata przypadającej na konkretną epokę, jej przemiany, ale i ukazać specyficzną semiosferę związaną ze dewizkami ujawniająca się w konkretnej czaso-przestrzeni. Autorka zwraca też uwagę na zanikanie pewnych tradycji, wiążąc je ze współczesnymi zmianami w świecie, przeobrażeniami ekonomiczno-społecznymi, a przede wszystkim zmianami obyczajowości. Uwagi te są cenne i wnoszą wiele wartościowych treści do poznania tematu.

W pracy umieszczono również typy i źródła ikonograficzne dokumentujące artefakty materialne jakim są dewizki, pochodzące głównie z kwerend muzealnych i archiwalnych oraz badań w internecie. Wzbogaca to dysertację, czyni bardziej przejrzystą i wartościową, umożliwia śledzenie analizowanych wątków w łączności z obrazem.

Bardzo dobra jest też świadomość metodologiczna Doktorantki i trudności zagrażających jej naukowym rozważaniom. Chodzi tu szczególnie o możliwość nadinterpretacji, jakich mogłaby dokonać w pracy – w ten sposób przedmiot analizy mógłby zostać zawłaszczony i włożony w konteksty nieistniejące dla niego. Trudność tę powoduje fenomen dewizki, który sytuuje się na pograniczu różnych dyscyplin naukowych, co sprawia, że badacz może być narażony na krytykę ze strony przedstawicieli tych dyscyplin, które go zawłaszczają. Trudno tu nie przywołać jednak w takim momencie słów znanego polskiego etnografa Jana Stanisława Bystronia, które w monografii pod znamienym tytułem „Tematy, które mi odradzano” zawarł rozważania dotyczące takich właśnie mało widocznych, umykających nam obszarów kultury, pokazując, że te marginalne tematy mają w sobie duży potencjał i są odbiciem tego, co istnieje w kulturze, potrafią też łączyć lub umykać uwadze przedstawicielom różnych dyscyplin naukowych. W tym właśnie widzę wielką wartość pracy mgr Anny Marii Kulpy – wrażliwość na to, co mało widoczne, umykające nam w pogodni za wielkimi tematami i symbolami. Doktorantka udowodniła, że podążając za mniej modnymi tematami, zmarginalizowanymi, dostrzegając je można odkrywać krok po kroku głębsze warstwy kultury różnych okresów. Nie jest to popularne podejście badawcze w dzisiejszych czasach, dlatego uważam, że praca ta i myślenie marginaliami zasługuje na wyróżnienie. Podążanie za „migotliwą istotą znaczeń” jest trudną pracą badawczą i zasługuje w pełni na uznanie – zarówno dla Promotorów, którzy nie wahali się podjąć prowadzenia takiego tematu, jak i Doktorantki, która wnikając w jego głębię wyczarowała świat, jakiego początkowo byśmy się nie spodziewali.

Nie oznacza to jednak, że praca doktorska jest wolna od niedoskonałości. Jest ich niewiele, a zawartość merytoryczna pracy i tak w pełni je rekompensuje. Pewną słabością pracy jest jej strona formalna ujawniająca się w powtarzaniu w różnych częściach dysertacji informacji o semiotycznym podejściu do analizowanego materiału. Wyjściem z tej sytuacji byłoby opisanie tego podejścia we wstępie lub rozdziale teoretyczno-metodologicznym, co pozbawiłoby czytelnika wrażenie pewnego chaosu wynikającego z umieszczenia w różnych miejscach informacji o metodzie analizy. Brakuje także szerszego wyjaśnienia metodologicznego na czym owo podejście semiotyczne miałyby polegać. W

niektórych fragmentach pracy przydałyby się niekiedy głębsze interpretacje pewnych wątków, motywów i symboli dewizek, nawiązujące do systemu znaczeń kultury europejskiej. Jednak spowodowałoby to jeszcze większą jej objętość, która i tak jak na dysertację jest ogromna. Ufam jednak, że wynika to głównie z pośpiechu i braku czasu na „osadzenie” pracy i spojrzenie na nią z pewnej perspektywy czasowej, co przyczyniłoby się do ujrzenia i zlikwidowania powtórzeń. Słabszą stroną jest też brak wyraźnego zaznaczenia jakimi metodami i technikami badawczymi Doktorantka się posługuje – czy mamy tu do czynienia z metodami emicznymi, jakościowymi, konkretnymi technikami badawczymi? Czytelnik wnioskuje o nich z tekstu pośrednio, natomiast szerszy opis metody badawczej wraz z jej plusami i minusami dałby już na wstępie większą przejrzystość w tej tematyce pracy. Uwagi te nie pozbawiają jednak wartości merytorycznej pracy, która jest ogromna i zasługująca w pełni na uznanie.

Konkluzja recenzji

Na podstawie analizy przesłanej pracy doktorskiej stwierdzam, że tematyka podjęta w pracy jest cenną inicjatywą, bowiem dotyczy coraz rzadziej podejmowanego we współczesnych pracach naukowych tematu dziedzictwa kulturowego artefaktów, które mogą umknąć uwadze, ukazywanego w strukturach długiego trwania i przeobrażeniach do czasów współczesnych. Mamy do czynienia z pracą dojrzałą, w której materiał analizowany jest na przestrzeni prawie 600 lat, wydobywany z wielu źródeł historycznych, ikonograficznych i innych, trudny do odnalezienia i wnoszący też poprzez własne badania wiele nowych danych do tematu. Stawiane przez siebie cele poznawcze mgr Anna Maria Kulpa realizuje wielotorowo, z uwzględnieniem źródeł i opracowań naukowych, jak i własnych badań terenowych prowadzonych w różnych regionach. Doktorantka podeszła do tematu wszechstronnie i wnikliwie, ukazując go w głębokich kontekstach czasowych i symbolicznych. Wybór tematu ukazujących semiotycznie interpretowane znaczenia dewizek jest ważny i może przyczynić się do otwarcia wielu ciekawych tropów we współczesnej nauce. Mimo drobnych uwag, praca ta przyczyni się do lepszego poznania tematu i umożliwi innym badaczom poznanie tradycyjnych i nowych źródeł dotyczących dewizek. Z dysertacji Doktorantka jawi się jako osoba o dużej wnikliwości i wrażliwości

naukowej, starającą się ukazać wielość kontekstów funkcjonowania dziedzictwa w badanych epokach historycznych i kulturowych, zwracając uwagę na najdrobniejsze, nierzadko marginalne informacje. Pokazuje to jej dużą dojrzałość naukową i wrażliwość metodologiczną. Pracę czyta się dobrze, rozważania są bardzo ciekawe, wnoszące wiele istotnych danych naukowych, które mogą być wykorzystane w różnych dyscyplinach naukowych i w aspekcie porównawczym dla różnych kultur i regionów. Warto podkreślić, że dysertacja zasługuje również na opublikowanie w punktowanym wydawnictwie naukowym, bowiem zawiera wiele wartościowych treści.

Mając na uwadze powyższe uwagi, stosując się do obowiązujących przepisów prawa, wyrażam opinię, że rozprawa ta spełnia z naddatkiem wymogi stawiane pracom doktorskim i z całym przekonaniem opowiadam się za dopuszczeniem mgr Anny Marii Kulpy do dalszych etapów przewodu doktorskiego. s

Dr hab. Ewa Kocój, prof. UJ

Instytut Kultury UJ,

Kraków, dn. 25.01.2025

